

Rudabánya és a középkori európai festőművészet

HADOBÁS SÁNDOR

A cím olvastán bizonyára sokan meglepődnek: ugyan mi köze lehetett a borsodi bányavároskának a középkor, s különösen a 14. - 16. század, az érett gótika, a reneszánsz és a manierizmus európai festészetéhez? Pedig volt, s mint az alábbiakban látni fogjuk, nem is kevés!

Az ember ősidők óta használja festékkészítésre a különböző színű ásványokat. Bár a 18. századtól a szintetikus anyagok egyre jobban kiszorították a természetes színezékeket, a törzsi szervezetben élő népek még ma is élnek ezzel a lehetőséggel.

A festékek művészi felhasználása az őskori barlangrajzokkal kezdődött, majd az egyiptomi, a görög és a római kultúrában is fontos szerepet játszott. A középkori *Európában* a kereszténységhez kapcsolódva, a templomok díszítése révén előbb a falkép-, majd a táblakép-festészet indult virágzásnak, és hozott létre egyre több és színvonalasabb alkotást.

A művészek a kialakult gyakorlatnak megfelelően általában maguk készítették a munkájukhoz szükséges festékeket receptkönyvek alapján, vagy saját módszer szerint. Ehhez a porrá tört ásványok mellett más természetes anyagokat, például szárított növényeket, terméseket stb. használtak.

Az évszázadok alatt jól kiépített nemzetközi kereskedelmi hálózat alakult ki, amely az akkor ismert világ távoli pontjairól is beszerezte a festékkészítéshez szükséges legkiválóbb kellékeket. A festészetben az egyik domináló szín, az ultramarin (kék) előállításához használt *lazurit* nevű ásványt például kizárólag a mai *Afganisztán Badahsan* nevű tartományából szállították *Európába*. Ami-

kor azonban az oszmán hódítás miatt a 14. században a keleti kereskedelmi útvonalak bezárultak, megszűnt a lazurit importja, ezért gondoskodni kellett a helyettesítéséről. Erre a célra egy kék színű rézászvány, az azurit bizonyult a legjobbnak, mert rézérc-lelőhelyekhez kapcsolódva *Európa* több helyén (*Franciaország, Itália, Szászország* stb.) is előfordult, tehát viszonylag könnyen, gyorsan és a lazuritnál jóval olcsóbban hozzá lehetett jutni. A legjobbnak azonban a magyar azuritot tartották a festőművészek, a korabeli receptkönyvek is többnyire ezt ajánlották! De a bányát vagy a bányákat, ahonnan termelték, nem nevezték meg. Számukra elég információ volt a „magyar” megjelölés...

Karel van Mander (balra) és Michiel Coxie portréja.

Karel van Mander (1548-1606) holland manierista festő *Itáliában* járva ismerte meg *Giorgio Vasari* művét a legkiválóbb itáliai festőművészekről. Ennek hatására ő is megírta a holland (flamand) és német festők életrajzát *Het schilder-boek* (Haarlem, 1604) címmel. A *Hubert* és *Jan van Eyck*ről szóló részben az általuk 1432-ben festett genti oltárképpel kapcsolatban a következő történetet

találjuk (*van Mander* könyve 1987 óta magyarul is olvasható, ebből vettük az idézetet):

„...*Sok hatalmas fejedelem, császár és király is nagy meglepéssel tekintette meg [a genti oltárképet]. Fülöp király, Flandria 36. grófja nagyon szerette volna ugyan, ha az övé lehetett volna ez a kincs, de nem akarta tőle Gent városát megfosztani, ezért másolatot készíttetett róla Michiel Coxcie mecheleni festővel, s ő a megbízatást nagyon ügyesen teljesítette. S mivel ezekben az országokban olyan szép kék nem volt kapható, a király kívánságára Tiziano küldte meg Velencéből. Ez egy bizonyos azúrkék festék, amelyet természetes festőanyagoknak tartanak, Magyarország némely hegyiségében fordul elő, s onnan régebben, amikor ez az ország még nem volt török hódoltság alatt, könnyebben megkapható volt. Azért a kevéske azúrért, amely csupán Mária köpenyéhez kellett, 32 dukátot fizettek...*”¹ Mindez 1559-ben történt.

Egy 1966-ban megjelent angol nyelvű tanulmány szerint a kék színezőanyag volt a legfontosabb a középkori európai festészetben. Szakmai körökben köztudott – írja –, hogy *Magyarország* volt a kék festék készítéséhez szükséges azurit elsődleges forrása *Európában*, mindaddig, amíg az országot meg nem szállták a törökök, és az itteni beszerzési forrás elapadt. Ezt tanúsítja az a tény is, hogy *Magyarországot* napjainkig az azurit lelőhelyeként tartják számon. (A hűség és az ellenőrizhetőség kedvéért idézzük az eredeti angol szöveget: „...Azurite was the most important blue pigment in European painting during all the Middle Ages... There is evident that tha Hungary was the principal source of azurite in Europe until the mid-seventeenth century when that country was overthrown by the Turks and supplies cut off. This is substantiated in part by the fact that Hungary is reported as a presentday locality for azurite.”)²

¹ Van Mander, Karel: *Hírneves németalföldi és német festők élete*. Bp. 1987. Corvina, 11-12. old.

² Gettens, R. J. – West Fitzhugh, E.: Identification of the materials of painting. I.(I.) Azurite and Blue Verditer. = *Studies in Conservation*, 1966. 2. sz.

Az ásványi eredetű festékanyagoknak szegényes a magyar nyelvű irodalma. Közülük *Sajó István* tanulmányából idézzük az azuritra vonatkozó részt: „*Gyenge fedőképességű, nem túl erős színzöképességű ásvány. Kémiai stabilitása rossz. Általában durva szemcsés formában alkalmazták, finomra őrölve gyengén színez és könnyebben átalakul. A durva szemcsés azurittal festett részeket általában könnyű fölismerni a homokszerű felületről és a vastag festékrétegről. Gyakran fekete aláfestés van az azuritréteg alatt (venyigefekete), azurit aláfestés viszont az ultramarin (még drágább pigment) réteg alatt gyakori a középkorban. ... A középkori Európában az azuritnak (és a vele együtt bányászott malachitnak) több forrása is volt, de a 16. században legfőbb szállítójuk Magyarországra volt, s a magyar kivitelen is jelentős tételt képeztek. Ekkor az azuritot és a malachitot számos nyelvben magyar kék, illetve magyar zöld néven is említik. (A nemzetközi forgalomba került anyag feltehetően az akkor virágkorukat élt felvidéki rézérc-bányákból, pl. Úrvölgyről, Libetbányáról származhat. A kérdéssel foglalkozó korabeli írott források kutatása izgalmas eredményeket hozhat, érdemes lenne alaposabban foglalkozni velük.) A XVII. század közepére hiány lép föl belőlük, amit egyes szerzők a magyarországi bányák kimerülésének (Harley, 1982), mások a török előrenyomulásának (Gettens – Stout, 1966) tulajdonítanak. Ezután jelentőségét többé már nem nyeri vissza, mesterségesen előállított kék színezékek (berlini kék, smalte) veszik át a helyét.”³*

Coxcie fentebb idézett példája mutatja, hogy *Sajó* egy évszázadot téved a magyar azurit beszerzési nehézségeinek kezdetével kapcsolatban: hiányát már a 16. század közepén érezték. Az általa vélelmezett lelőhelyek (*Úrvölgy*, *Libetbánya*) említése azon a közismert tényen alapulhat, hogy a középkorban itt működtek a legnagyobb és legismertebb magyar rézbányák. Azurit ezeken a helyeken is előfordult ugyan, de nincs bizonyíték arra, hogy innen származott volna a kiváló minőségű, keresett „magyar azurit”.

³ Sajó István: Ásványi eredetű festékek Magyarország területén. = *A Miskolci Egyetem Közleménye. A sor. Bányászat.* 74. köt. Miskolc, 2008. 39-47. old.

A lelőhely kérdését a közelmúltban egy váratlan esemény állította új megvilágításba. 2010. március 11-én szenzációs művészettörténeti felfedezésre került sor a budapesti *Belvárosi plébániatemplomban*: falkutatás közben egy addig ismeretlen 14. századi freskó került elő. *Jékely Zsombor* művészettörténész, a budapesti *Iparművészeti Múzeum* munkatársa a nem mindennapi eseményről 2011 márciusában angol nyelvű blogbejegyzést írt az interneten *Hungarian azurite* címmel, majd két hónappal később, a *National Geographic* magyar kiadásának májusi számában kisebb cikket közölt a témáról. Ugyanis a szakértők megállapították, hogy a *Madonnát* ábrázoló falkép háttérének és a kis *Jézus* köpenyének élénk kék színéhez azuritot használt a művész. Arra a kérdésre, hogy honnan származhatott ez a festék-alapanyag, *Jékely* egyértelmű válasza: „*Magyarországról! Rudabányán nagy tömegben bányászták ezt a kék ásványt, melyet a festők azután porrá őrölve használtak.*” Ezután megemlíti *Coxcie* esetét a genti oltárkép másolásával kapcsolatban, majd így fejezi be írását: „*Bár nem tudni, vajon Jan van Eyck is a Kárpát-medencéből származó azuritot használt-e genti oltárképéhez, a Belvárosi plébániatemplomban évszázadok múltán ma újra ragyog a magyar azurit.*”⁴

Jékely Zsombor, a középkori falkép-festészet szakértője tehát kizárólag *Rudabányát* tartja a magyar azurit forrásának, más lehetőséget nem is említ! Nyilván konzultált mineralógusokkal és a műalkotások anyagvizsgálatát végző szakemberekkel, mielőtt erre a határozott véleményre jutott. Az ásványtan szakértői szerint az azurit a 14. század közepétől működő rudabányai réz- és ezüstbányában fordult elő *Magyarországon* a legszebb, legtisztább formában és a legnagyobb mennyiségben. Tulajdonképpen az akkori bányaművelés „mellékterméke” volt egy másik, ugyancsak festékkészítésre használt réz-ásvánnyal, a zöld színű malachittal együtt. A középkori érctermelés a 16. század elejétől rohamos hanyatlásnak indult, s a törökidőszak kezdetével, a 16. század utolsó harmadában fejeződött be. Pontosán ebben az időszakban említik úgy *Magyarországot*, mint a festők számára nélkülözhetetlen azurit legfontosabb forrását. Erre később hozunk még példát.

⁴ *Jékely Zsombor: Magyar azurit. = National Geographic Magyarország, 2011. 5. sz. 26. old.*

A budapesti Belvárosi plébániatemplom 14. század közepi freskója.

Nagyjából *Jékely* hivatkozott közleményeivel egy időben külföldről váratlan megerősítést kapott *Rudabánya*, mint a művészi célra legalkalmasabb azurit fő magyarországi forrása. *Wilhelmus* (vagy *Willem*) *Goeree* (ejtsd: *Guré*) (1635-1711) holland festő 1670-ben *Verlichterie-kunde* címmel könyvet adott ki, amelyben részletesen ismertette azokat a festékanyagokat és készítésük módját, amelyeket a korabeli és a régebbi festők használtak. (A népszerű

munka később többször is megjelent.) Egy mai holland művész, *Jaap den Hollander* (született 1942-ben) ennek alapján rekonstruálta a festékkészletet, és megpróbálkozott a festékek előállításával is a *Goeree* által felsorolt alapanyagokból. *Den Hollander* akék színével kapcsolatban a következőket írja: „A 14. századtól 1526/1541-ig az azuritot elsősorban Magyarországról importálták. A Rudabánya (Magyarországon) melletti rézbánya szállította a legjobb azuritot. A 16. században a törökök lerombolták ezt a bányavárost, így a Magyarországról származó réz- és azuritexport jórészt leállt. Az azurit ára nagyon emelkedett. Az emberek ebben az időben így helyettesítő anyagot kerestek az azuriték helyett... Mire Magyarország 1699-ben felszabadult a török megszállás alól, a kobalt átvette az azurit szerepét.” (Hollandból fordította *Budai Boglárka*.)⁵

Először arra gondoltunk, hogy *den Hollander* esetleg olvasta *Jékely Zsombor* említett angol nyelvű blogbejegyzését, és onnan vette ezeket az információkat, de annál pontosabb és bővebb adatokat közöl. Ezért valószínű, hogy *Hollandiában*, amely az európai festőművészet egyik központja volt a középkorban és a korai újkorban is, létezhetnek olyan írott vagy előtűnk ismeretlen nyomtatott források, amelyek név szerint említik *Rudabányát*, mint a kék festék alapanyagának, az azuritnak a legjobb európai lelőhelyét. Ebből vagy ezekből szerezhette idevonatkozó adatait *Jaap den Hollander*.

A szakirodalom, mint láttuk, két tényezőt említ a magyarországi azuritszállítás megszűnésének lehetséges okaiként: a készletek kimerülését és a török megszállást.

Rudabánya esetében az elsőről nem lehetett szó. A volt vasércbányában az ásványgyűjtők olykor még ma is találnak mélykék, tömör, tiszta példányokat. (Erről egy fentebb idézett külföldi forrás is említést tett.) Visszatekintve az időben, a 18. század elejétől idézhetünk adatokat a rudabányai réz-előfordulás gazdagságáról. *Franz Ernst Brückmann* wolffenbütteli német orvos, mineralógus 1723-ban látogatta meg a *Gvadányi-család* által 1692-től újra művelt rudabányai rézbányát. *Magnalia dei locis subterraneis* (1727) című művében azt írja, hogy egész Magyarországon *Rudabánya*

⁵ Internetes forrás: members.ziggo.nl/jcdhollander/kistjes/goeree.html.

szolgáltatja a legszebb rézászványokat. *Maderspach Lívius* 1880-ban arról tudósít, hogy *Rudabányán* „...A vaskő többnyire vörösvaskő; sajnos azonban, hogy e nagyszerű lerakódás vasköveit nem kis mértékben rondítják rézérczek. ... a vaskő tömegében fordulnak elő, és részint termésrészből állanak, részint pedig mint chalkopirit, cuprit, malachit, lazúrmalachit [azurit] stb. fordulnak elő.” Ugyanezt a megfigyelést tette *Schmidt Sándor*, a kor neves mineralógusa, amikor 1881-ben tanulmányozta a rudabányai vasérc-lelőhelyet. („Az itt termelt vasércznek hátrányára szolgálnak az azt egyes helyeken tisztátalanító rézászványok, melyeket leginkább malachit és azurit képvisel.”)⁶ Az utóbb idézett két szakember tudósításai azért fontosak az utókor számára, mert még azelőtt születtek, hogy az 1880-ban indult és 1985-ig tartó nagyüzemi vasércbányászat teljesen eltüntette volna az eredeti földtani környezetet és a régi idők bányászatának nyomait.

A másik lehetséges ok, a törökdúlás viszont annál inkább vonatkoztatható *Rudabányára*. Az itteni bányászat 16. század közepén történt megszűnésének egyik oka (a réz- és ezüsttartalmú ólomérctelepek kimerülése mellett) az idegen hódítók megjelenése volt: 1555-ben kezdődő zaklatásaik elől a lakosság gyakran menekülésre kényszerült, a termelés leállt, s emiatt a bányaművek tönkrementek. Bár a település nem a ténylegesen megszállt területen feküdt, az egri és a füleki török érdekszférába tartozva később súlyos adókat vetettek ki az itt élőkre, és még „török bírót” is kineveztek föléljük. (Egy korabeli dokumentum szerint 1641-ben *Asszú András* töltötte be ezt a tisztséget.)⁷ Ilyen körülmények között az azurit termelése és szállítása sem volt lehetséges.

Rudabányával szemben a korabeli *Magyarország* többi rézbányáját (*Erdélyben* és a *Felvidéken*) nem sújtotta a török hódítás. Bár az *alsó-magyarországi bányavidéket* is érték támadások, ezek azonban csak rövid fennakadást okoztak a termelésben. Észak és

⁶ MADERSPACH Lívius: *Magyarország vasércfekhelyei*. Bp. 1880. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 80. old. – Társulati ügyek. = *Földtani Értesítő*, 1884. 105-106. old. (Benne: Schmidt Sándor: *Felső-Borsod vasércfekhelyei* című előadásának kivonata.)

⁷ *Borsod vármegye adózása a török korban*. Miskolc, 2005. 44., 166. old. (Borsod-Abauj-Zemplén megei Levéltári Füzetek 44.)

nyugat felé a kereskedelmi útvonalak nyitottak voltak, a rézszállítás a 16. század közepén rendszeresen folyt, vagyis ha innen származott volna a híres „magyar azurit”, zavartalanul piacra kerülhetett volna.⁸ Mivel a legjobb forrás, a rudabányai elapadt, a más hazai bányákban előforduló azurit minősége pedig nem volt jobb a fő felhasználási területen, *Nyugat-Európában* (pl. *Chessy-bey-Lyon, Franciaország; Szászország* stb.) található nál, a későbbiekben már onnan is megoldhatták az ellátást. A magyar importra többé nem volt szükség.

A fentiek alapján a középkori rudabányai bányatermékek (réz, ezüst, vasérc) sorát és kereskedelmét bővíthetjük a különböző festék-alapanyagokkal, elsősorban az azurittal, de emellett más, itt előforduló, festékkészítésre szintén alkalmas ásványokkal is (pl. malachit, vasokker). A kitermelt mennyiség ugyan nem lehetett jelentős, inkább csak esetlegesen, a természérez-bányászat melléktermékeként került elő az azurit és a malachit, de mivel keresett és drága cikkeknek számítottak, jelentős bevételhez juttathatták a bányászokat. A helyszínen gondoskodni kellett az összegyűjtésükről, tisztításukról, osztályozásukról, a szállításra való előkészítésükről és a kereskedőknek való átadásukról, vagyis egész kis „melléküzemág” épülhetett az említett ásványokra. A további műveletek (örlés stb.) már másutt történtek, ez a feladat többnyire a végfelhasználókra, magukra a művészekre várt.

Ha az európai festőművészet 14-16. századi remekműveit szemléljük, akár valamelyik neves külföldi múzeumban, akár művészeti albumokban vagy az interneten, gondoljunk arra, hogy a rajtuk látható kék szín talán rudabányai azuritból készült! A téma bővebb kutatást kíván, az itt leírtakat csupán előzetes figyelemfelkeltésnek szántuk. Azt azonban máris elmondhatjuk, hogy *Rudabánya* kultúrtörténeti szerepe egy eddig nálunk nem ismert (pontosabban csak nem emlegetett), európai jelentőségű momentummal gazdagodott.

⁸ Péch Antal: *Alsó Magyarország bányamívelésének története*. Első kötet. Bp. 1884. MTA, 253., 254-255. old.; Gierszewski, Stanislaw: *Rézelexport Magyarországról Gdanskba a 16. sz. első felében*. = *Századok*, 111. évf. 1977. 3. sz. 534-543. old.